

CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

V. Cilt

II. Sayı

SİVAS - 2001

EYYÛBÎ-MEMLÛK MÛCADELESİ VE MEMLÛK YÖNETİMİNE KARŞI MISIR'DA ARAPLARIN İSYANI

*Dr. Mustafa KILIÇ**

Anahtar Kelime : Eyyubiler, Memlûkler, Arap İsyanı, Suriye ve Mısır

Giriş

İslam Tarihinde Abbâsî Halifeleri tarafından başlatılan Memlûkleri istihdam etme geleneğinin Eyyûbî Devletinde de sürdüğü ve Salih Necmeddin ile bu istihdamın kurumsallaşmaya başladığı bilinmektedir. Aslında Eyyûbîlerin askeri gücünün büyük oranda Türk askerlerinden oluştuğu görülmektedir. Memluklerin istihdam edilmesi ile önemli başarılar kazanan Eyyûbî sultanları devletin sonlarına doğru bu gücün kendi aleyhlerine dönmesi durumu ile karşılaşmışlar. Salih Necmeddin'den sonra Muazzam Turanşah'ın Memluklere karşı sarfettiği sözleri ve tutumları onun bir suikastla ortadan kaldırılarak Mısır'da yönetimin Memluklere geçmesini sağlarken Haleb Eyyûbî Sultanı II. Salahaddin Yusuf liderliğinde Eyyubi-Memlûk mücadelesini başlatmıştır.

Memlûklerin efendilerine karşı uzun zamandan beri devam eden sadakatlerinin birden bire değişmesini sadece Muazzam Turanşahın küçümseyici sözlerine ve aleyhteki tutumlarına bağlamak olayı tam olarak izah etmemektedir. Burada Memlûklerin artık kendi güçlerinin iyiden iyiye farkına varmalarının büyük etkisi vardır. Bunu mevcut sultanın zaafının belirmesi izleyince böyle bir darbenin ortaya çıkması doğal hale gelmiştir. İşte biz bu makalemizde Eyyubi devletinin Memlûklerle girdiği mücadele ile birlikte Memlûkler aleyhine şekillenen Arap isyanını açıklamaya çalışacağız. Bu çalışma ile İslam tarihinin önemli devirlerini içeren Eyyûbî ve Memlûk devletinin birincisinin yıkılışı, ikincisinin kuruluş döneminde büyük oranda ırkî temele dayanan mücadelelerinin değerlendirilmesi yapılacaktır.

Muazzam Turanşah'ın 648/1250 yılında öldürülmesinden sonra onun yerine, Necmeddin Sâlih'in hanımı Şecerüddür sultanlık makamına, Aybek et-Türkmânî de ordu komutanlığına tayin edilince Suriye bölgesindeki Eyyûbî hanedanı yönetimin ellerinden çıkması anlamına gelen bu durumu kabullenmedi. Memlûkler yeni yönetimlerine şer'î bir sıfat kazandırmak ve (Eyyûbî hanedanı tarafından) tehdit edilen hükümetlerini kurtarmak için Abbâsî Halifesinin bulunduğu Bağdad'a yöneldiler. Halife'den Şecerüddür'ün sultanlığını teyid-etmesini istediler. Ancak Halife'nin "yanınızda erkek kalmadı ise bize haber verin size gönderelim" şeklindeki sert cevabını alınca ümitlerini kaybettiler. Şecerüddür'ün taktikleri güven vermezken

olayın duyulmasından sonra Dimaşk'taki Kaymeriyye emirleri şehri teslim etmek için Haleb Eyyübî Sultanı II. Salahaddin Yusuf'u davet ettiler. II. Salahaddin Yusuf bu daveti kabul ederek Dimaşk'a girdi ve savaş yapmaksızın şehre sahip oldu. Ciddi bir muhalefetle karşılaştıklarını anlayan Memlûkler, Şecerüddür'e Aybek'le evlenmeyi teklif etti¹. Bunu kabul eden Şecerüddür'ün iktidarı üç ay sürmüştür.

II. Salahaddin Yusuf'un Mısır Seferi

Dimaşk ve Kuzey Suriye'yi kolaylıkla fetheden Haleb Eyyübî Sultanı II. Salahaddin Yusuf, Memlûklerin Muazzam Turanşah'ı öldürerek yönetime geçmeleri sebebiyle Mısır üzerine harekete geçmeye karar verdi. Bu seferin yapılması bir yandan aile şerefının kurtarılması diğer yandan Suriye bölgesindeki hâkimiyetinin Memlûklere tehdit edilmesini engellemek için de gerekli idi². Memlûklerin suikast yoluyla Turanşahı bertaraf ederek Mısır idaresini ellerine almaları, Dimaşk ve Haleb'te hiç de iyi karşılanmamış; Hama, Hıms ve Kerek Eyyübîleri, Sâlih İmadeddin İsmâil b. el-Âdil, Hıms sahibi Eşref Musa b. Mansur İbrâhim, Muazzam Turanşah b. Salahaddin, Zâhir Şadi b. Nâsır Dâvud, Emced Hasan, Emced Takiyyüddin ve diğer Eyyübî meliklerinin II. Salahaddin Yusuf'un etrafında birleşmelerine sebep olmuştur³. Eyyübî hanedanı suikast olayına kızmakla birlikte Mısır idaresinin kendilerinin şer'i hakları olduğuna kuvvetle inandıkları için böyle bir birliktelik oluşturulmuştur⁴.

Bu oluşumun haber alınması ve Haleb sahibinin Dimaşk'ı, Kerek sahibinin de Şevbek'i ele geçirmesi üzerine Mısır'daki Memlûkler tedirginlik yaşayarak Şecerüddür'ün sultanlığı, Aybek'in komutanlığı üzerine bağlılık yemini ettiler⁵. Eyyübîleri ve onların taraftarlarını Kâhire'den, II. Salahaddin Yusuf'u Dimaşk'dan uzaklaştırmaya karar verdiler⁶. II. Salahaddin Yusuf etrafında oluşan bu gücü kendi lehine çevirecek gözüpek kişilikten çok uzak bir insandı. Bu sebeple de kazanmış olduğu yerleri kolaylıkla kaybedebileceği bir serüvene girmek niyetinde değildi⁷. Ancak Şemseddin Lü'lü gibi yakın adamları ve Eyyübî hanedanına mensup kişiler onu Mısır'a sefer düzenlenmesi konusunda ikna etmeye çalışıyorlardı⁸. Lü'lü, Mısır ordusu ile alay ediyor ve "yüz tane peçeli kadın orayı alır" diyerek onu sefer için teşvik ediyordu⁹. II. Salahaddin Yusuf sonunda bu seferi kabul etti. Mısır'ın Eyyübîlere tekrar kazandırılması II. Salahaddin Yusuf için büyük bir prestij olacaktı ve ülkenin o sırada içinde bulunduğu karışık ortam II. Salahaddin Yusuf ve yanındakileri cesaretlendiriyordu¹⁰.

¹ - Bedreddin el-Ayni, *İkdü'l-Cümân fi Tarihi Ehli'z-Zaman*, nşr., Muhammed Emin, Kahire, 1987, I, 34; Ahmet Muhtar el-Abbâdî, *Fi Tarihi'l-Eyyübî ve'l-Memâlik*, Beyrut, 1995, s. 112; Süheyl Takkuş, *Tarihu'l-Memâlik*, Beyrut, 1997, s. 43.

² - R. S. Humphreys, *From Saladin to the Mongol: The Ayyubids of Damascus*, Albany, 1977, s. 314.

³ - Ebu'l-Fidâ, *Tarih*, Beyrut, 1997, II, 291; İbn Fazlullah el-Ömeri, *Mesâlikü'l-Ebsar fi Memâlikü'l-Emsar*, nşr., Fuat Sezgin, Frankfurt, 1997, XXVII, 277; Ahmed İbrahim el-Hanbeli, *Şifâ'u'l-Kulub fi Menâkıbi Beni Eyyub*, nşr., Medihe Şarkavi, 1996, s.368; Takiyyüddin el-Makrizi, *es-Sülûk li Mu'rifehi Düveli'l-Müluk*, nşr, Muhammed Ziyade, Kahire, 1982, I/II, 372; İbnü'l-Verdî, *Tarih*, Beyrut, 1996, II, 180; Ramazan Şeşen, "Eyyübîler", *DİA*, XII, 23.

⁴ - Abbâdî, s.107.

⁵ - *Tarihu'l-Memâlik*, s. 42.

⁶ - *Tarihu'l-Memâlik*, s. 42.

⁷ - *From Saladin*, s. 314.

⁸ - *Sülûk*, I/II, 372; *Nihâye*, XXIX, 420; *From Saladin*, s. 314.

⁹ - Sıbt İbnü'l-Cevzi, *Mir'atu'z-Zaman*, Millet Kütüphanesi (Fezullah Efendi), 120b; Nüveyri, *Nihâyetü'l-Ereb*, Kahire, trs. XXIX, 377; *İkdü'l-Cümân*, I, 39; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-Zahire*, Beyrut, 1992, VII, 6.

¹⁰ - *Sülûk*, I/II, 386; *From Saladin*, s. 314.

Hükümet bunalımının sürdüğü Mısır'da, Dımaşk'ın II. Salahaddin Yusuf'un eline geçtiği haberi gelince, komutanlar mevcut durumun otoriteyi ya da hükümeti, bir kadının elinde tutmasına uygun olmadığına karar verdiler ve 1249 yılında İzzeddin Aybek sultanlığa seçildi¹¹. Aybek, etrafında ve Suriye'de oluşan muhalefetin ciddiyetini anlayınca Eyyûbî tahtına hukukî bir çare bulmak için, altı yaşında Melik el-Kâmil'in torunu Eşref Musa'yı tahta geçirip kendisi de onun atabeyi oldu.¹² İkisinin adı da hutbede okundu ve paralara kondu. Böylece o, hem sultanlık hem de atabeylik unvanlarını kullanarak muhtemel Eyyûbî muhalefetini engellemeyi hedeflemişti. Ayrıca Aybek, oluşan bu Eyyûbî düşmanlığını dağıtmak ve aralarındaki ittifakı bozmak için Eşref Musa ile tahtı paylaştıktan sonra Sâlih Necmeddin'in Ba'lebek istilâsından beri Kâhire'de tutuklu bulunan, Sâlih İsmâil'in iki oğlu Mansur İbrâhim ve Sâid Abdülmelik'i serbest bıraktı¹³. Aybek bununla da yetinmeyerek yine mevcut Eyyûbî ittifakını bölmek için Muğis ile aralarında bir problem olmadığını¹⁴ ve kendisinin Abbâsî Halîfesi Musta'sım'a bağlı olduğunu yaymaya başladı. Sanki Muğis'in sultanlığını istemiş havası yaratmak istiyordu. Ancak bu hilelerinin hiçbiri fayda getirmedi. Eyyûbî hanedanları Eşref Musa'nın isimden başka bir şey ifade etmediğini, bütün işlerin Aybek tarafından yürütüldüğünü idrak ederek Mısır'a yürüyüşlerini sürdürdüler¹⁵.

Şaban ayının sonlarında II. Salahaddin Yusuf, Mısır üzerine sefer için hazırlık emri verdi. 648/1250 yılının Ramazan ayında ordu Dımaşk'dan hareket etti. II. Salahaddin Yusuf ordunun ağırlıkları ile birlikte arkadan ilerliyordu. Bu haberi alan Memlûkler, hemen harekete geçerek hazırlıklara başladılar¹⁶. Halep ordusunun içerisinde bulunan Azîziyye ve Nâsırıyye Memlûklerinin önde gelenleri (Cemâleddin Aydoğdu, Şemseddin Akkuş gibi¹⁷), komutanın Şemseddin Lü'lü'de olmasına kızdılar. Savaş anında Mısır Memlûklerine katılacak olan bu gurubun tutumunu, irkî temayüllerin ağır basması şekliyle izah etmek mümkündür. İki ordunun Memlûkleri de Hazar denizinin kuzey ve doğusunda ikamet eden Kıpçak Türkleri ile aynı kökten gelmektedirler ve bu Memlûkler sayılarının üstün gelmeye yeteceğinin farkında idiler. İbn Tağriberdî bunu doğrulayarak Lü'lü'nün de Memlûkleri sevmediğini ve onlarla alay ederek şöyle söylediğini ifade etmektedir: "Memlûkten her on kişi bir tane Kürt mukabilindedir"¹⁸. Buradan Lü'lü ile Azîziyye ve Nâsırıyye Memlûkleri arasında irki temele dayanan bir hoşnutsuzluğun olduğu ortaya çıkmaktadır.

Aybek 9 Şevval 648/1250 tarihinde ordusunu, Eyyûbî ilerleyişini durdurmak için Sâlihiyye'ye gönderdi. Mısır'da içki yasağı konuldu ve Cuhde adı verilen (Memlûkler için toplanan) vergi kaldırıldı. Memlûk isyanını ortadan kaldırmak ve Mısır'a tekrar sahip olma amacıyla durumunu kuvvetlendirmek isteyen II. Salahaddin Yusuf, o sırada Akkâ'da bulunan Fransa kralı IX. Louis ile görüşmelerde bulunmak üzere ona elçi gönderdi¹⁹. Ancak Aybek, II. Salahaddin

¹¹ - *Sülûk*, I/II, 367; *From Saladin*, s. 315.

¹² - *Abbadî*, s. 113; *From Saladin*, s. 315.

¹³ - Ebu'l-Fidâ, *Tarih*, II, 291; İbnü'l-Verdî, *Tarih*, II, 180; İbn Haldun, *Iber*, Beyrut, 1992, V, 431; *Sülûk*, I/II, 373; *İkdu'l-Cümân*, I, 40; *From Saladin*, s. 317.

¹⁴ - *Sülûk*, I/II, 373.

¹⁵ - *Tarihu'l-Memâlik*, s. 53.

¹⁶ - *Nücûm*, VII, 6.

¹⁷ - *Nihâye*, XXIX, 420.

¹⁸ - *Nücûm*, VII, 19.

¹⁹ - *Tarihu'l-Memâlik*, s. 53.

Yusuf'un Haçlılara yakınlaştığını duyunca IX. Louis'e mektup yazarak Dimyat'tan Haçlıların atılmasından bu tarafa Kâhire'de tutuklu bulunan esirlerin öldürüleceğini bildirdi²⁰. Haçlılar ise Dımaşklılar aleyhine Kâhire ile anlaşmak için IX. Louis'nin ödeyeceği fidyenin iptal edilerek tutukluların serbest bırakılmasını şart koşuyorlardı²¹.

Aybek, gayretlerinin faydasız olduğunu görünce, Mısır'da kaian Memlûkler ile birlikte Sâlihiyye'ye geldi. Aybek ordusuyla Kâhire'yi boşalttıkları bir sırada Haçlıların Dimyat'ı ele geçirmek için saldırıya geçebileceklerinden korkarak geçitlerin tamamının da tahrip edilmesini emretti²². II. Salahaddin Yusuf ordularını iki gün sonra Sâlihiyye'nin 70 km kuzey batısında Tolunoğullarının ileri karakol olarak kullandıkları Bilbis ile Salihiyye arasındaki Abbâse civarına getirdi²³. 10 Zilkade 648/1250 tarihinde iki ordu Abbâse²⁴ yakınlarındaki Semût köyünde savaş düzeni almaya başladılar²⁵. II.Salahaddin Yusuf, Azîziyye ve Nâsırıyye Memlûklerinden oluşan küçük bir grup tarafından koruma altına alınmıştı. Aynı günün ortasında Şemseddin Lü'lü komutasındaki Suriye ordusu ansızın Mısır ordusunun üzerine saldırdı. Neye uğradığını anlamayan Mısır ordusu kaçmaya başladı²⁶. Askerlerin bir kısmı Kâhire'ye bir kısmı Eski Mısır'a kaçtı ve Suriye ordusunun merkez kuvvetleri onları takip etmeye başladı. II. Salahaddin Yusuf ise bu arada sancağının altında askerlerinden gelecek haberleri bekliyordu²⁷. Durumu ordu komutanı Aktay'la birlikte izleyen Aybek, üç yüz seçkin muhafızı ile az sayıdaki Haleb ordusu üzerine saldırıya geçti²⁸. Atlarına bindikleri zaman II. Salahaddin Yusuf'un sancağının kendilerinin biraz altında bir grup Azîziye Memlûkleri ile birlikte olduğunu gördüler ve vakit kaybetmeden II. Salahaddin Yusuf'un bu küçük grubuna saldırdılar. Savaşın kritik anında çöлін verdiği disiplinsizlik havası ve kendilerinin irki temayülleri ile Azîziyye Memlûklerinin çoğu Aybek'e katıldılar²⁹. II. Salahaddin Yusuf Memlûklerin ihaneti sebebiyle savaş kazanmak üzere iken kendi kaderini çok kötü etkileyecek bir yenilgiye maruz kaldı. Memlûk grubunun Aybek'e katılmasında ilk planda aynı soydan gelmeleri ikinci planda ise Şemseddin Lü'lü'yü sevmemeleri etkili olmuştur³⁰. Ancak II. Salahaddin Yusuf, Azîziyye Memlûklerinin kendisini terketmesinden sonra³¹ Dımaşk'a doğru kaçmaya başladığı için Aybek onu yakalayamadı³². Gazze'ye giderek burada askerlerini bekleyen II. Salahaddin Yusuf kendisine katılanlarla birlikte Dımaşk'a döndü³³. Böylece II. Salahaddin Yusuf'u

²⁰ - *Tarihu'l-Memâlik*, s. 53.

²¹ - *Tarihu'l-Memâlik*, s. 53.

²² - *Tarihu'l-Memâlik*, s. 54.

²³ - *İkdu'l-Cümân*, I, 40; *From Saladin*, s. 318.

²⁴ - Abbâse, Bilbis ve Sâlihiyye şehirleri arasında bulunmaktadır (Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldan*, IV, Beyrut, 1990, 85; *Tarihu'l-Memâlik*, s. 54).

²⁵ - İbnü'l-Verdî, *Tarih*, II, 181; *Sülûk*, I/II, 374; *Şifâ*, s. 368.

²⁶ - İbnü'l-Verdî, *Tarih*, II, 181; *Sülûk*, I/II, 374; *Şifâ*, s.368; *From Saladin*, s.318.

²⁷ - *Nücâm*, VII, 6-7.

²⁸ - *Nihâyetü'l-Ereb*, XXIX, 377; *Sülûk*, I/II, 375.

²⁹ - Ebu'l-Fidâ, *Tarih*, II, 291; İbnü'l-Verdî, *Tarih*, II, 181; *İkdu'l-Cümân*, I, 40; Abbâdî, s. 114; *Tarihu'l-Memâlik*, s. 54.

³⁰ - *Sülûk*, I/II, 374.

³¹ - *Sülûk*, I/II, 375.

³² - Ebu'l-Fidâ, *Tarih*, II, 291; *Şifâ*, s. 368.

³³ - *İkdu'l-Cümân*, I, 44.

yakalama emeline ulaşamayan Aybek, onun gözde kumandanları Şemseddin Lü'lü' ve Ziyaeddin Kaymerî ile sadık Memlûklerini yakaladı.

II. Salahaddin Yusuf'un korkarak kaçması savaşın kaybedilmesinde doğrudan etkili olmamıştır. Ancak Lü'lü'nün yakalanması savaşın kaderini değiştirmiştir. Eğer Lü'lü yakalanmayı güçlerini yeniden toplayarak geri dönebilseydi, hala dağınık durumdaki Mısır ordusunu hezimete uğratıp Kâhire'yi ele geçirebilirdi³⁴. Diğer taraftan Muazzam Turanşah ve kardeşi Nusretuddin, Sâlih İsmâil, Telbâşir sahibi Eşref Musa gibi Eyyûbî hanedanının yakalanmaları dağınık durumdaki askeri toparlayacak etkin bir lider ihtimalinin de ortadan kalkmasına yol açtı³⁵. Eyyûbî hanedanı Memlûklerden saygı görürken, komutanlar için aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Şemseddin Lü'lü, Aybek'e götürüldü. Aybek onun hemen idam edilmesini emretti³⁶.

Aslında iki ordunun da merkez kuvvetleri bütün bu olanlardan habersiz durumda ve Nil vadisi boyunca dağınık bir vaziyette idiler. Zafer kazandığını sanan Halebliler Cemâleddin Yağmur idaresinde Abbâse'de yeniden toplanıyordu. II. Salahaddin Yusuf'un gelmesinin yakın olduğu tahmin edilerek sultanlık çadırı kuruluyor ve onun zafer alayı içinde Kâhire'ye gireceği hayal ediliyordu. Hezimete uğrayan Mısırlıların ardından Abbâse'ye ulaşan II. Salahaddin Yusuf'un askerleri, Memlûklerin hezimete uğradıklarından şüphe duymuyorlardı.³⁷ Fakat onlar sonraki gün felakete uğradıklarını ve II. Salahaddin Yusuf'un kaçmış olduğunu öğrendiler. İlk anda neyin yapılacağı konusunda anlaşmazlığa düştüler: Bir kısmı savaş olmadan Kâhire'yi alacaklarına inanarak şehre doğru ilerlemeyi istedi³⁸. Çünkü gerçek henüz bilinmiyordu ve Aybek'in etkili ordusu hâlâ çok küçük durumda bulunuyordu. Otoriter bir liderin eksikliğinden dolayı sonunda Dımaşk'a dönmeye karar verdiler, zira Suriyelilerin artık kazanma umutları kalmamıştı.³⁹

Savaşın sonraki Cuma günü II. Salahaddin Yusuf'un şehri almasına kesin gözüyle bakıldığı ve doğru bilginin henüz Kahire'ye ulaşmaması sebebiyle kalede ve Amr b. el-As Camii'nde onun adına hutbe okundu.⁴⁰ Aybek yeni elde ettiği Azziyye ve Nâsırıyye Memlûkleri ile birlikte zafer alayı içinde Kâhire'ye girdi. Aybek, 651/1253 yılında Memlûkler aleyhine gösteri yapıp yönetimin Eyyûbîlere geçtiğini sanarak sevinen ve II. Salahaddin Yusuf adına hutbe okutulmasını sağlayan insanlara işkence yaptı ve olayların müsebbibi olarak gördüğü Nâsireddin b. Yağmur ve Eminüddeve es-Sâmîrî'nin asılmaları emretti⁴¹.

Aybek, Abbâse savaşında kazandığı zaferin sonucunda hâkimiyetini sağlamlaştırmak ve genişletmek için bazı teşebbüslerde bulundu. İlk olarak Aktay'ı bir grup askerle, stratejik öneme sahip Gazze üzerine gönderdi. II. Salahaddin Yusuf'un buna karşılık vermesi hiçbir şeyi değiştirmede ve Aktay, Gazze'yi ele geçirdi. 651/1253 yılında Hâlife'nin elçisi Bâderâî, Aybek'le II. Salahaddin Yusuf arasında anlaşma sağladı. Buna göre Mısır'ın Ürdün nehrine kadar olan kısmı

³⁴ - *From Saladin*, s. 319.

³⁵ - *Nihâyetü'l-Ereb*, XXIX, 421; *Ikdu'l-Cümân*, I, 41.

³⁶ - *Şifâ*, s. 368.

³⁷ - *İbnü'l-Verdî*, *Tarih*, II, 181; *Ikdu'l-Cümân*, I, 41; *Şifâ*, s.368.

³⁸ - *Şifâ*, s. 368.

³⁹ - *From Saladin*, s. 319.

⁴⁰ - *Mesâlik*, XXVII, 278; *Ikdu'l-Cümân*, I, 41.

⁴¹ - *en-Nücum*, VII, 9; *Nihâyetü'l-Ereb*, XXIX, 422.

Memlûklerin, nehrin arka kısmı ise Eyyûbîlerin oluyordu⁴². Aybek 652/1254 yılında Aktay'ı ortadan kaldırdıktan sonra isimden başka bir hükmü olmayan Eyyûbî ailesine mensup Eşref Musa'yı saltanattan uzaklaştırdı. Böylece 652/1254 yılında Mısır'da adına hutbe okunan son Eyyûbî, Eşref Musa olurken Mısır'da hâkimiyeti Memlûklerin eline geçmiş oluyordu.⁴³

Hem Eyyûbîler hem de Memlûkler aralarındaki çatışmalarda Haçlıların desteğini almaya önem vermişlerdir. Uzun görüşmelerden sonra Haçlıların komutanı IX. Louis Dimyat'taki esir askerlerinin serbest bırakılması ve Kudüs kiralığının kendisine verilmesi şartları ile Eyyûbîler aleyhine harekete geçmeyi kabul etti.

II. Salahaddin Yusuf'a karşı ortak kampanya Mayıs ayında IX.Louis'nin kuvvetlerini Yafa'nın güneyine hareket ettirmesi ve Memlûklerin Gazze'yi işgal etmesi ile başlayacaktı. Fakat II. Salahaddin Yusuf bir kararlılık göstererek anlaşmayı öğrenir öğrenmez, Üstadüddarı Seyfeddin Bektut komutasında büyük bir kuvveti Tellü'l-Acul komutanları ile, Haçlı ve Mısır kuvvetlerinin birleşmesine engel olmak için Gazze yakınına gönderdi. Ordusunun geri kalan kısmını ise el-Ğavr bölgesindeki Emtâ'ya sevketti. Bölgeye gelen güçler bir yıl boyunca birbirlerini gözetlediler ve herhangi bir savaş meydana gelmedi. Zira ne II. Salahaddin Yusuf ne de Aybek kendilerinden çok Haçlıların yararına olacak bir savaşa başlamak konusunda hevesliyidiler.⁴⁴

Eyyûbîler Gazze'de, Memlûkler Salihyye'de birbirlerini gözetleyerek senenin sonuna kadar beklediler. Muhtemel ikinci büyük savaş tehlikesi yine halifenin elçisi Necmeddin Bâderâf'nin araya girmesi ile önlendi. Anlaşma yapılırken kendisine haber verilmeyen IX.Louis'nin Kudüs Krallığını yeniden yapılandırmak ve Filistin'in bazı yerlerini ele geçirme ümidi sona ermiş oldu.

Eyyûbî- Memlûk Antlaşması

II. Salahaddin Yusuf ile Memlûkler arasındaki anlaşmazlık Aybek'in Abbâse zaferinden sonra Eyyûbî devlet adamlarını öldürmesi ile daha da arttı. Eyyûbîler ve Memlûkler savaş düzeninde birbirlerini murakabe ederek Gazze bölgesinde buldukları sırada duruma Abbâsî Halifesi Musta'sım müdahale etti. Moğol ilerleyişinin yarattığı korku dalgası ve vahşet haberlerinin duyulması, iki tarafın da Halife Musta'sım'ın Kâhire ile Dimaşk arasında Necmeddin el-Bâderâf⁴⁵ vasıtasıyla arabuluculuk teklifini kolaylıkla kabul etmesini sağladı⁴⁶. Nitekim Halife Müslümanların böyle tehlikeli bir anda kendi aralarında kavga etmelerinin doğru olmadığına inanıyordu. Aslında Moğol tehdidinin ilk planda Haleb Eyyûbîlerini ilgilendirdiğini ve o sırada Memlûklerin bu tehlikeden uzak olduğunu söylemek mümkündür. O halde Memlûkleri anlaşmaya zorlayan başka sebeplerin olması gerekir. Bu konuda devletin henüz kurulma aşamasında olması, otoritenin yerleşmemesi nedeniyle bir takım tehditlerin varlığı ve henüz tehdit kaynağı olmaktan uzak olmayan Haçlıların Mısır bölgesinde bulunmasının da etkili olduğu düşünülebilir. Görüşmelerde Mısır tarafını İzzeddin Özdemir, Suriye tarafını ise

⁴² - Ebu'l-Fidâ, *Tarih*, II, 293.

⁴³ - Ebu'l-Fidâ, *Tarih*, II, 298; *Mesâlik*, XXVII, 279; *İkdu'l-Cümân*, I, 44; *Nücüm*, VII, 20 *Tarihu'l-Memâlik*, s. 54-57.

⁴⁴ - Mahmud Said İmran, *Tarihu Hurûbi's-Salibiyye*, Beyrut, 1990; s.321; *Fromi Saladin*, s. 322-324.

⁴⁵ - 655/1257 yılında vefat eden Necmeddin Abdullah Ebû Muhammed b. Ebi'l-Vefa b. el-Hasan el-Bağdâdî el-Bâderâf Nizâmiye Medresesi müderrislerinden olup Hâlifenin önemli işlerde elçi olarak görevlendirdiği bir âlimdir. (*İkdu'l-Cümân*, I, 160).

⁴⁶ - *Tarihu'l-Memâlik*, s. 57.

Haleb'te İnşâ katibi olan Nizameddin Ebu Abdullah Muhammed el-Halebî temsil etti⁴⁷. II. Salahaddin Yusuf, Mısır'da adına hutbe okutulmasını istedi ancak Aybek bunu kabul etmedi. Aybek ise, Mısır'la birlikte Gazze'den Akabe'ye kadar olan bölgeyi istedi⁴⁸. Çetin görüşmelerin yapıldığı bir kaç ay sonunda 651/1253 yılında anlaşma sağlandı. Buna göre Mısır'ın Ürdün nehrine kadar olan bölümü, Memlûklerin, nehrin arka kısmı ise Eyyûbîlerin olacaktı. Kâhire'de hapiste bulunan Eyyûbî prensleri Muazzam Turanşah, Nusretüddin ve Telbâşir sahibi Eşref Musa'nın Dımaşk'a dönmelerine izin verilecekti⁴⁹.

Bu anlaşma ile Eyyûbîler ve Memlûkler arasındaki üstünlük kargaşası sona ermiştir. Küçük toprak parçalarına ilâveten Filistin bölgesinin önemli bir bölümüne de sahip olan Memlûklerin meşruiyeti hem II. Salahaddin Yusuf hem de Halîfe tarafından resmen tanınmış oldu. Bu anlaşmadan büyük menfaatler elde eden Memlûkler daha da kuvvetlenmeye başladılar. Ayrıca kabul edilen bu anlaşma 654/1256 yılında yine Halîfe'nin elçisi el-Bâderâî tarafından yeniledi⁵⁰. Anlaşmanın yenilenmesinin sebebi Aybek'ten ayrılan Bahriyye Memlûklerinin II.Salahaddin Yusuf'a katılmasından sonra sahil bölgesinin istenmesini tehlikeli bulan Aybek'in Abbâse'ye asker göndermesidir. Bâderâî savaş ihtimalini ortadan kaldırmak için bu anlaşmayı yeniledi.

Mısır'da Memlûklere Karşı Arap Çiftçilerinin İsyanı

Memlûklerin Mısırda idareyi ele geçirmelerinin ülkede ortaya çıkardığı durum hakkında tarih kaynaklarımızın verdiği bilgiler ışığında bir değerlendirme yapmamız gerekir. Memlûklerin yabancıları oldukları bir ülkede idareyi ele almalarının yerli halk tarafından tepki ile karşılanması doğaldır. Ancak Memlûklerin Eyyubilerle girdikleri siyasi mücadeleler hem kaynaklarımızda hem de yapılan çalışmalarda ağırlıklı olarak incelenmiş olmasına karşılık konunun sosyal tarafı biraz daha geri planda kalmıştır. Halbuki Aybek yönetiminin bertaraf ettiği Arapların isyanı ülkenin sosyal hayatını etkilemiştir. Askeri güç olarak istifade edilen Arapların niçin isyan sürecine girdiklerinin araştırılması kuruluş sürecinin daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

Amr b. el-As tarafından Mısır'ın fethinden beri Arapların bu ülkeyi yurt edindikleri bilinmektedir. Özellikle Said ve doğu bölgesinde bulunan Araplar burada meskun halkla birlikte çiftçilikle uğraşıyorlardı. Araplar özellikle Haçlı seferleri esnasında devlete askerî yardım sağlama işlevleri sebebi ile farklı merkezlerde bulunma imkanı bulmuşlardır.

Abbâse zaferinden sonra Memlûk devletinin hâkimiyeti kuvvetlendi. Etrafında şekillenen muhalefeti ortadan kaldırarak gücünün zirvesine oturan Aybek, ülke içindeki sorunları halletmeye yöneldi. Aybek'in bu aşamadaki en önemli faaliyeti Yukarı Mısır'daki çiftçi Arapların aslında daha önce de var olan isyanını kesin olarak ortadan kaldırılmasıdır. Memlûklerin yönetimi ellerine geçirmeleri, Mısır'da yaşayan (özellikle Sâid ve Bahrî bölgesinde) Arapların, Eyyûbîleri destekler mahiyette isyan etmelerine neden oldu. Başlangıçta tarım ürünlerinin fiyatlarının düşürülmesi gibi iktisadî sebeplere dayanan bu isyan hareketi daha sonra siyasî bir

⁴⁷ - *Sülûk*, III, 385-386.

⁴⁸ - *Sülûk*, III, 382-3.

⁴⁹ - Ebu'l-Fidâ, *Tarih*, II, 293; *Nihâyetü'l-Ereb*, XXIX, 426-7; *Mesâlik*, XXVII, 280; *Sülûk*, III, 385-6; *İkdu'l-Cümân*, I, 69; *Nücüm*, VII, 9-10; *Tarihu'l-Memâlik*, s. 57.

⁵⁰ - *Sülûk*, III, 397-8; *Nehru'z-Zehb*, III, 130.

mahiyet kazandı. Memlûkler Eyyûbîler karşısında Abbâse zaferini kazanıp Mısır'ın kendilerine ait olduğunun kabul edilmesinden sonra ülkedeki Araplara yönelik zulümlerini, küçümsemelerini ve fazla vergiyi o kadar ileri dereceye götürdüler ki bazı tarihçiler Haçlıları Memlûklere yeğ tutarak "Haçlılar Mısır'a sahip olmuş olsalardı onların yaptıklarını yapmazlardı" demişlerdir.⁵¹

Araplar kara ve deniz ticaretini engellemeye yönelik hareketlerini artırarak tüccarları sefere çıkamaz hale getirdiler.⁵² Bölge Araplarının önde gelenlerinden Şerif Hısnüddin Sa'leb b. Necmeddin Ali b. el-Emir eş-Şerif Fahreddin İsmail b. Sa'leb b. Yakub b. Müslim b. Ebu Cemil el-Ca'dî⁵³, halkın olumsuz davranışlarını engelledi. Hısnüddin daha sonra "Biz bu memleketin sahibiyiz" diyerek Memlûklerin haraç almasına karşı çıktı. Memlûk yönetiminden hoşnutsuzluklarını dile getirirerek "yönetime, kölelerden daha fazla bizim hakkımız vardır. Eyyûbî ailesine hizmet etmek onların teb'ası olmak bizim isteğimizdir. Türkler buradan ayrılanların (Eyyûbîlerin) köleleriydiler" şeklinde konuşan Hısnüddin önderliğindeki Araplar, Suriye'deki II. Salahaddin Yusuf'a Mısır üzerine harekete geçmesi için çağrıda bulunuyorlardı. II. Salahaddin Yusuf Mısır seferinde aldığı yeniligiden ve akabinde Halifenin temin ettiği anlaşmayı kabul ettiğinden dolayı bu teklifi kabul edememiştir.⁵⁴

İsyan hareketinin Arap unsuru ile sınırlı kalmadığı ve top yekun bir ulusal harekete dönüştüğü açıktır. Mısır halkı köle olan sultana rıza göstermemişler ve bu tutumlarını Sultan Aybek ölünceye kadar devam ettirmişlerdir. Onlar, sultan bir yere giderken hoşlanmadığı şeyleri ona işittiriyorlar ve yüzüne karşı "biz hür (fitrat üzere doğan) sultan istiyoruz" diye bağırıyorlardı.⁵⁵

İsyan hareketinin reisliğini Şerif Hısnüddin b. Sa'leb Alevî yapmaktaydı. Öyle anlaşılıyor ki Hısnüddin'in Hz. Ali neslinden gelmesi etrafında bir çok insanın toplanmasını ve sözünün dinlenerek bir isyana sebep olmasını kolaylaştırmaktadır. Hısnüddin, saltanat makamını istiyor ve Mısır sultanlığının kölelere değil Araplara ait olması gerektiğini söylüyordu. Daha sonra Orta Mısır ve deniz tarafındaki Doğu bölgesini kapsayan bağımsız bir Arap devleti kurdu. Devletin merkezi Nil nehri ile şu anda Yusuf Denizi olan Münhâ kanalı arasında bulunan ve Şerif olan insanların yoğunlukta bulunduğu el-Feyyûm⁵⁶ idi.

Aybek'in o sırada II. Salahaddin Yusuf ile girdiği mücadeleye büyük önem vermesi, başka bir sorun ile ilgilenmemesi ve askeri gücünün tamamını Şam bölgesine kaydırması isyan hareketinin güçlenmesinde etkili olmuştur. Bunun yanında Safih Necmeddin'in vefatından sonra ortaya çıkan belirsizlik ortamı Arapların ülke içinde rahat hareket ederek istediklerini yapma imkanı sağlamıştır.

⁵¹ - Geniş bilgi için bk. Abbâdî, s., 118.

⁵² - *Sülûk*, I/II, 386.

⁵³ - Mısır Uşmuneyn bölgesinin hakim Araplarının başındaki Hısnüddin'in Hz. Peygamber neslinden gelerek Şerif sıfatını kazanmasının onun etrafındaki insanların çoğalmasını sağladığı görülmektedir (Kalkaşandi, *Subhu'l-A'sâ*, IV, 69). Ancak Nüveyrî onun Hz. Ali neslinden değil Cafer b. Ebi Talib neslinden geldiğini ifade etmektedir (Nüveyrî, *Nihâyeti'l-Ereb*, XXIX, 427).

⁵⁴ - *Sülûk*, I/II, 386; Abbâdî, s.117-119.

⁵⁵ - Celaleddin es-Suyûtî, *Husnü'l-Muhadara fi Ahbârü Mısır ve'l-Kahire*, nşr. Halil Mansur, II, Beyrut, 1997, 58. Suyûtî'nin "Mısır halkı" ifadesini kullanması isyan hareketine sadece Arapların katılmadığını farklı etnik guruplarında hür sultan talebi ile isyan hareketine katıldığını göstermektedir.

⁵⁶ - Kahire'nin 100 km. güneybatısında yer alan ve ortasında Birket Kârûn (Moeris gölü) bulunan yaklaşık üçgen biçiminde bir havzadır (Seyyid Muhammed es-Seyyid, "Feyyûm", *DİA*, XII, İstanbul, 1995, 514).

Aslında Aybek'in böyle davranması kuruluş aşamasındaki bir devlet için doğal karşılanmalıdır. Nitekim Abbâse zaferini kazanarak Halife ve Eyyûbîler tarafından tanınmış olmak devletin varlığı için hayati öneme sahiptir.

Onların bu siyasi hedefleri Memlûklerin hakimiyetleri için korkmalarına ve dolayısıyla isyan hareketinin bastırılmasında sert davranmalarına sebep oldu. İlk ve en tehlikeli ayaklanma Aybek et-Türkmânî zamanında 651/1253 yılında meydana geldi. Bu isyanda öncekiler gibi iktisadi ve siyasi sebeplere dayanmaktadır.

Araplar, Haçlılarla yapılan savaflara katılmış oldukları için mal ve at gibi savaş malzemeleri açısından zengin durumda idiler. Liderleri Hısnüddin etrafında toplanarak büyük bir ordu oluşturan Araplar onun adına yemin ederek Sultan Aybek'i bu isyanı bastırmak için harekete geçmeye zorladılar. Arap isyancılarının sayısı on iki bin atlıya ulaşmıştı ve bir o kadar da yaya insan gücüne sahipti.⁵⁷

Aktay beş bin atlı Memlûk ile birlikte Kahire'den yola çıktı.⁵⁸ İsyanın yoğun olarak yaşandığı ülkenin doğu tarafına yöneldi. Zerve⁵⁹ bölgesine geldiği zaman Hısnüddin, Aktay'ın karşısına çıktı. Kısa zamanda Hısnüddin'in etrafındaki askerler bozguna uğrayarak kaçmaya başladılar. Kaçan isyancıları takip eden Memlûkler o kadar çok esir ve ganimet elde ettiler ki bunları kontrol altına almakta zorlandılar.⁶⁰ Arap isyancılarla mukayese edildiğinde az sayıdaki askerine rağmen Aktay üstün savaş ve kumanda kabiliyeti sayesinde onları hezimete uğratmayı başardı. Üstün durumdaki Hısnüddin'in yenilgiye uğraması, etrafında toplanan insanların hiç bir askerî özelliği olmayan halk topluluğu olduğu sonucunu ortaya koymaktadır. Savaştan sonra yakalanan Hısnüddin kendisine eman ve bol ikta verileceği vadi ile Bilbis'e gönderildi. Hısnüddin, Aybek'in II. Salahaddin Yusuf ile mücadelesinde kendisinin sahip olduğu gücü göz ardı edemeyeceğini dolayısıyla af edileceğini sanıyordu. Sultanın karargahına yaklaştığı zaman atından indiği vakit Memlûkler tarafından yakalandı. Etrafındaki insanların öldürülmesini isteyen Aybek, Hısnüddin'i de İskenderiye'ye hapsedilmek üzere gönderdi. Aybek daha sonra Arapların devlete vermek zorunda oldukları senelik vergi ve hediyelerin artırılmasını emretti. Nitekim bundan sonra Araplara gösterilen muamele sertleşti.⁶¹ Arapların vergilerinin Aybek tarafından artırılması ile onların hareketlerinin cezasız kalmayacağını göstererek bir daha böyle bir harekete girişmeleri engellenmiştir.

Abbâdî'ye göre Memlûkler bu isyanları bastırmak konusunda çok zalim davranmışlardır. İnsanların ortadan ikiye biçilmesi, çivilenmesi, diri diri toprağa gömülmesi, derilerinin yüzülmesi, öldürülen kimsenin kafasının hanımının boynuna asılması gibi zulüm ve işkence. Bunlar Memlûklerin kullandıkları metodlardan bazılarıdır.⁶² Abbâdî'nin verdiği bu müşahhas örnekler devrin kaynakları arasında rastlanılmamaktadır. Ancak çağdaş müelliflerin yukarıda anlatıldığı şekliyle Memlûklerin Haçlıların dahi yapmadıkları zulümleri yaptıklarını belirtmeleri mahiyeti belli olmasa da büyük zulmün uygulandığını ortaya koymaktadır. Memlûk yönetiminin sergilediği bu tavırdan sonra çiftçilerin büyük bir çoğunluğu büyük

⁵⁷ - *Sülûk*, VII, 387.

⁵⁸ - *Sülûk*, VII, 387.

⁵⁹ - İki tarafın karşılaştığı bu yer konusunda kaynaklarda birbirlerine yakın olsalarda farklı adlandırmalar vardır. Makrizî, Dehret Sarban (*Sülûk*, VII, 387), Nüveyrî, Medinetü Deyrut (*Nihayetü'l-Ereb*, XXIX, 427) şeklinde ifade etmektedirler. Bugün Deyrut şehri olması muhtemeldir.

⁶⁰ - *Sülûk*, VII, 387.

⁶¹ - *Sülûk*, VII, 388

⁶² - Abbâdî, s., 116.

merkezlere giderek dilencilik veya hırsızlık yapmaya ve Memlûk emirleri arasındaki anlaşmazlıklara taraf olarak katılmaya başladılar.

Makrizî'nin Arap isyanının kökünün kazındığına yönelik ifadesinin gerçeği yansıtmadığını belirten Abbâdî hareketin ancak Baybars'ın hilesi ile önlenebildiği görüşündedir.⁶³ Nitekim Kalkaşandî Baybars zamanına kadar Hısnüddin'in Orta Mısır bölgesinde varlık gösterdiğini ancak onun zamanında İskenderiye'de idam edildiğini belirtmektedir.⁶⁴ Abbâdî, Arapların Memluklerin sonuna kadar sorun olmaya devam ettiklerini, Makrizî'nin bunu mevcut yönetimi övmek için söylemiş olabileceğini ifade etmektedir.⁶⁵

Sonuç

Eyyübî devletinin askeri teşkilatı başta olmak üzere devletin bütün kademelerinde büyük hizmetleri görülen Memlukler Salih Necmeddin'den sonra itaatkar tutumlarını değiştirerek idareyi kendi ellerine almışlardır. Onların yaptığı bu devrimin Muazzam Turanşah'ın zayıf kişiliği yanında artık bir güç olarak varlıklarını gösterme zamanının geldiğine inanmalarının da etkisi olmuştur. Muazzam Turanşah'ı katlederek Mısır yönetimini ele geçiren Memlukler, Haleb Eyyübî Sultanı II. Salahaddin Yusuf etrafında birleşerek Mısır üzerine yürüyen birleşik Eyyübî gücünü tuhaf bir savaşla bertaraf etmesini bilmişlerdir. Eyyubi hanedanından birisinin öldürülmesini ve idarenin el değiştirmesini hele Memluklerin bunu yapmasını kabul etmeyerek mücadeleyi başlatan Eyyubi sultanı II. Salahaddin Yusuf başarısız olmuştur. Bu başarısızlığın bir nedeni de savaşın cereyan ediş şeklinde kendini göstermektedir. Ani bir baskınla Mısır kuvvetlerini dağıtarak kaçmaya zorlayan Eyyubi gücünün zafer kazandıklarını sanarak onları takip etmeleri ve ardından geride kalan az bir kuvvetin Aybek tarafından dağıtılması ile kazanılmış savaş kaybedilmiştir. Burada savaş anında II. Salahaddin Yusuf'a bağlı Memluklerin Aybek tarafına geçmelerinin büyük etkisi olmuştur. Bu saf değiştirme ve ardından yenilginin gelmesi Eyyubi askeri teşkilatının Memluklere ne kadar bağlı olduğunu göstermektedir.

Eyyübî-Memluk mücadelesi esnasında Mısır'da şekillenen Arap isyanının ülkede bir takım huzursuzlukların kaynağı olmakla birlikte Memluk yönetimini kabul etmemenin bir tezahürü olarak çıktığı görülmektedir. İsyanın ortaya çıkmasında ana etken iktisadi sebeplerdir. Ancak özellikle Abbâse zaferinden sonra Memlûkler Eyyübî birleşik cephesini yenilgiye uğratarak bir anlamda ülkenin hakimi olunca yerli Araplar bu durumu kabul etmeyerek Hısnüddin b. Sa'leb etrafında birleştiler. Şerif Hısnüddin'in Feyyum'da bir devlet kurduğu bilgisi kaynaklarımızda mevcuttur ancak, bu devletin mahiyeti hakkında ayrıntılı bir bilgi yoktur. Aybek'in güçlerini onun üzerine göndermediği devrede serbest hareket eden Hısnüddin, Abbâse zaferinden sonra sayıca kendinden çok az olan Aktay komutasındaki Memluk gücü karşısında hemen dağılarak yenilgiye uğramıştır. Buradan Maveraünnehir ve Kıpçak bölgesinden gelerek Suriye ve Mısır'da önemli siyasi başarıların arkasındaki Memluklerin askeri güç olarak kabul edildiği ancak yönetime talip olmalarının yerli halk tarafından kabul edilmediği, bu durumun çok fazla etkili olmasa da bir isyana sebep olduğu görülmektedir. Ancak, Memlukler az bir kuvvetle bu isyanı bertaraf ettikten sonra Mısır'da 1516 yılına kadar sürecek hakimiyetlerini kurmuşlardır.

⁶³ - Abbâdî, s., 119

⁶⁴ - Kalkaşandî, *Subhu'l-A'ş'a*, Beyrut, 1987, IV, 69; Ayrıca bk., Abbâdî, 119.

⁶⁵ - Makrizî, s., 119

BİBLİYOGRAFYA

- el-ABBÂDÎ, Ahmet Muhtar, *Fi Tarihi'l-Eyyûbî ve'l-Memâlik*, Beyrut, 1995.
- el-AYNÎ, Bedreddin, *Ikdü'l-Cümân fi Tarihi Ehli'z-Zaman*, nşr., Muhammed Emin, Kahire, 1987.
- EBU'L-FİDA, İmaduddin İsmâil (732/1331), *Târihu Ebi'l-Fidâ (el-Muhtasar fi Ahbâri'l-Beşer)*, Beyrut, 1997.
- HUMPHREYS, R. S., *From Saladin to the Mongol: The Ayyubids of Damascus*, Albany, 1977.
- İBN TAĞRİBERDÎ, Ebu'l-Mehâsin Cemâleddin (873/1470), *en-Nücumü'z-Zâhire*, nşr. Muhammed Hüseyin, Beyrut, 1992.
- İBNÜ'L-ASKALÂNÎ, Ahmed b. İbrahim (876/1471), *Şifâ el-Kulûb fi Menâkıb Benî Eyyûb*, nşr. Medîha Şarkavî, 1996.
- İBNÜ'L-VERDÎ, *Tarih*, Beyrut, 1996.
- KALKAŞANDÎ, Ebu'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Ali (821/1418), *Subhu'l-A'sâ fi Smâti'l-İnşâ*, nşr. Muhammed Hüseyin, Beyrut, 1987.
- MAHMUD Said İmran, *Tarihu Hurûbi's-Salibiyye*, Beyrut, 1990.
- MAKRÎZÎ, Takıyyüddin Ahmed (845/1442), *Kitabü's-Sülûk li Ma'rifeti'd-Düveli'l-Mülûk*, nşr. Muhammed Mustafa Ziyade.
- NÜVEYRÎ, Şemseddin Ahmed Abdülvehhab, *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb*, Kahire, trs.
- el-ÖMERÎ İBN FAZLULLAH, Ebu'l-Abbas Şehabeddin (749/1349), *Mesâliku'l-Ebsâr fi Memâliki'l-Emsâr*, tıpkı basım. Fuad Sezgin, Frankfurt, 1996.
- SEYYİD Muhammed es-Seyyid, "Feyyum", *DİA*, XII, İstanbul, 1995.
- SİBT İBNÜ'L-CEVZÎ, Ebu'l-Muzaffer Şemseddin (654/1256), *Mir'âtü'z-Zamân fi Tarihi'l-A'yân*, Millet Kütüphanesi, Feyzullah Efendi, nr. 1524.
- SÜHEYL Takkuş, *Tarihu'l-Memâlik fi Mısır ve Bilâdi's-Şâm*, Beyrut, 1997.
- ŞEŞEN, Ramazan, "Eyyûbîler", *DİA*, XII, İstanbul, 1995.
- YAKUT el-Hamevî (626/1229), *Mu'cemü'l-Büldân*, nşr. Ferid Abdülazîz Cündî, Beyrut, 1990.